

بررسی ساختار و شباهت‌های مسجد جامع دزک سراوان و مسجد جامع فهرج یزد

محمدطیب ملازاده (mtmsh2architect@gmail.com)

دانشجو دکتری تخصصی معماری
مدرس دانشگاه ولایت ابرانشهر

چکیده

با ورود اعراب مسلمان به ایران و پذیرش دین جدید اسلام، مسلمانان ایرانی به ساختن مساجد در این کشور مشغول شدند که مساجد جامع دزک سراوان و فهرج یزد از آنها هستند. این پژوهش به بررسی ساختار مسجد دزک (قدیمی‌ترین مسجد جنوب شرق ایران) و مسجد جامع فهرج یزد (کهن‌ترین مسجد ایران) که یکی از آثار با ارزش معماری ایران در قرون اولیه اسلامی هستند، می‌پردازد. هدف از این تحقیق بررسی و مقایسه تطبیقی و تحلیل مساجد دزک و فهرج برای رسیدن به پاسخ این پرسش است که ساختار این مساجد چگونه است و چه شباهت‌هایی در آنها ملاحظه می‌شود. به منظور انجام این تحقیق از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده است و این نتیجه حاصل گردید که مساجد مذکور دارای ویژگی‌های مشترکی هستند و به نوعی مسجد دزک تحت تأثیر مسجد فهرج قرار گرفته است به این صورت که هر دو مسجد از سبک خراسانی (اولین سبک اسلامی - ایرانی) پیروی می‌کنند و بی‌پیرایه می‌باشند اما تفاوت‌هایی نیز مشهود است، بدین‌گونه که مسجد فهرج تک مناره‌ای دارد ولی مسجد دزک فاقد مناره و همچنین این مسجد نیم‌گنبد‌هایی نیز دارد و به طور کلی تزئینات بیشتری در ساخت مسجد فهرج لحاظ گردیده است.

واژه‌های کلیدی

مسجد دزک سراوان، مسجد جامع فهرج یزد، معماری اسلامی.

مقدمه

بررسی تاریخ معماری در قرن‌های ابتدایی اسلامی، مخصوصاً قرن‌های اول تا پنجم هجری، برای شناخت ریشه‌های معماری اسلامی در ایران، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد ولی این بررسی در مقایسه با سایر دوره‌های اسلامی به دلیل محدودیت آثار باقی‌مانده، اندک بودن کاوش‌های باستان‌شناسی و همچنین کمبود منابع مکتوب دشوار است. از نظر تاریخی، قرون اولیه اسلامی به دوره انتقال معروف گردیده است، در این شرایط هنر هم به عنوان قسمتی از فرهنگ جامعه در مرحله انتقالی خود قرار گرفت و مضامین هنری با الهام و یا حتی با به‌کارگیری مستقیم عناصرهای قبل از اسلام در صورت‌های نوینی که متناسب با شرایط جدید بود، ظاهر شدند. در معماری هم با وجود پیدایش بناهایی با کارکردهای جدید مثل مسجد و آرامگاه، عناصر معماری و سنت‌های ساخت و ساز پیشین، به ویژه در قالب شیوه‌های محلی، ادامه پیدا کردند [1].

مسجد به عنوان محل برگزاری نماز و انجام باقی عبادات، مهم‌ترین بنای دوره اسلامی است و مطالعه آن برای شناخت تحولات معماری هر دوره بسیار راهگشا است. با توجه به ضرورت برپایی مسجد معماران این دوره اهتمام ورزیدند که در مسیری منطقی، با الگوبرداری از بناهای برتر یعنی مساجد عمده عباسی که در غرب جهان اسلامی تأسیس شده بودند و با به‌کارگیری سنت‌های معماری ایرانی، هویتی بومی را در ساخت مساجد به نمایش بگذارند. مساجد در میان جمعیت مسلمان به همان اندازه که اسلام نسبت به سایر ادیان برتری دارد، بر سایر عبادتگاه‌ها برتری دارد. هنر اسلامی به ویژه معماری آن بر پنج رکن استوار است: پوپولیسیم، خودکفایی، پرهیز از بیهودگی،

استفاده از مازول‌های معماری و ارزیابی‌های معماری و برداشت درونی آن. کشور‌های اسلامی و هنرمندان مسلمان ایرانی بیش از دیگر طراحان به آن ارکان پایبند بوده‌اند. در میان مساجد باقیمانده از قرون اولیه اسلام، دو مسجد دزک در سراوان و فهرج در نزدیکی شهر یزد کاملاً شناخته شده‌اند [2].

مسجد جامع فهرج یزد اولین مرتبه با انتشار مقاله استاد محمد کریم پیرنیا در سال 1349 معرفی شد. مرحوم پیرنیا تاریخ احداث این مسجد را با توجه به وجود برخی آرایه‌های تزئینی و همچنین اصالت عناصر معماری‌اش به قرون اولیه اسلامی منسوب می‌دارد و احتمالاً قدیمی‌ترین مسجد ایران است. با وجود اینکه در رابطه با تاریخ دقیق ساخت بنا اظهار نظری نکرده ولی عموماً این مسجد به عنوان برج‌مانده‌ای از قرن یک هجری (هفتم میلادی) مشهور گردیده است. مهرداد شکوهی قرن دوم، زیبولی و آلفیری قرن چهارم و باربارا فینستر اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری را به عنوان تاریخ ساخت بنا پیشنهاد داده‌اند [3]. مسجد فهرج یزد یکی از اولین مساجدی بود که در ایران ساخته شد. از آنجایی که از ابتدا برای کارکرد مسجد ساخته شده بود، دستکاری قابل توجهی برای تغییر ساختار اصلی آن اتفاق نیفتاد. در شهرهای دیگر ایران که مردم آن قبل از مسلمان شدن مردم فهرج به خدای یگانه اعتقاد راسخ داشتند، شاهد تغییر آرام این گونه بناهای معبد قدیمی یا نیمه ویران شده‌ای هستیم که بازسازی شده‌اند. مسجد دزک در شهرستان سراوان نیز سادگی و صفای خود را حفظ کرده است و عظمت آن را به سادگی و شکوهمندی آن نسبت می‌دهند [4] و [5].

از آنجا که مساجد جایگاه ویژه‌ای در معماری اسلامی دارند و مساجد دزک و فهرج از جمله مساجد شاخص اوایل ورود اسلام هستند این پژوهش که سعی در معرفی و بررسی مسجد دزک و مسجد فهرج دارد، می‌تواند مفید واقع شود.

بدنه اصلی مقاله

۱- سبک خراسانی

سبک خراسانی اولین سبک معماری اسلامی بوده است، چراکه اولین بناها در خراسان ایجاد شده‌اند. این سبک در قرون 1 تا 4 هجری رایج بوده و تحت تأثیر پلان و نقشه مساجد عربی با ساختمان‌های ایرانی و فضای ساده (فاقد تزئینات) احداث شده‌اند. در سبک خراسانی نقشه مساجد عربی و ساختمان بنا ایرانی است.

ویژگی سبک خراسانی: 1) پلان مستطیل شکل (2) فضای شبستانی یا چهل ستونی (3) ساده و بی‌پیرایه (فاقد تزئینات) (4) مصالح اولیه خشت خام و آجر (5) فاقد پوشش و تزئینات یا گاه پوشش کاهگل (6) استفاده از تک منار منفک با مقطع دایره‌ای در شمال بنا (7) قوس‌های بیضی، تخم‌مرغی، ناری (8) در سبک خراسانی پلان و نقشه مساجد عربی و ساختمان بنا ایرانی است. (9) مردم‌واری بناها (10) دور شدن از تزئینات چه در داخل و چه در خارج (11) اندک تزئینات موجود هم ادامه ساسانی است اما بسیار کم‌رنگ‌تر (12) استفاده از گنبد که به خاطر ارتفاع زیاد کمتر مصرف می‌شده است. (13) بوم‌آورد بودن مصالح.

۲- مسجد دزک سراوان

نیز استفاده شده است (شکل ۲). پوشش طاق بین ستون‌ها که فقط از شرق به غرب اجرا می‌شود، بیشتر بیز بوده و گاه طاق‌های تیزهدار بین آن‌ها مشاهده می‌شود که به این دلیل است که طاق‌های آنها در دوره‌های مختلف تعمیر شده است. محراب تقریباً در مرکز شبستان قرار دارد و در دو طرف آن دو طاق نوک تیز به عمق تقریبی ۱۸ تا ۲۰ سانتی متر قرار دارد.

شکل ۲: نمای شبستان جنوبی (منبع) Journal of Islamic Architecture

۲-۲-۲- شبستان شرقی و غربی
دو شبستان در ضلع شرقی و غربی صحن وجود دارند که از طریق دهانه‌های شرقی و غربی شبستان‌ها به صحن متصل می‌شوند. پوشش شبستان‌ها کاملاً تخت و مانند شبستان جنوبی است اما قوس‌ها بین ستون‌های قرار گرفته از جنوب به شمال در هر یک از دو شبستان بیز و مازهدار هستند. در ضلع غربی نمونه‌ای از طاق‌های جناغی اولیه دیده می‌شود. در شبستان غربی سه طاق‌ها در دو طرف محراب در شبستان اصلی (جنوبی) وجود دارد که در شبستان شرقی دیده نمی‌شود.

۲-۲-۳- شبستان زمستانی شمالی
در ضلع شمالی مسجد، این شبستان قرار دارد (شکل ۳). این فضا شامل دو دهانه و پنج ستون است که در یک ردیف بین دهانه‌های شبستان قرار گرفته‌اند. پوشش این فضا مانند سایر فضاهای مسجد با تیرپوش و تخت اجرا شده است. طاق‌ها بیضی شکل هستند. محراب در جهت قبله و در مرکز قسمت جنوبی شبستان قرار دارد. در ضلع شرقی یک طاق‌نمای عمیق و در ضلع غربی محراب دو طاق‌نمای عمیق ایجاد شده که قرآن و سجاده و چیزهای دیگر بر روی آن قرار گرفته است. منبر کوچک آجری با دو پله در داخل محراب اجرا شده است.

شکل ۳: نمای شبستان خواب زمستانی (منبع) Journal of Islamic Architecture

۲-۲-۴- چله خانه
در اعتقاد مردم بومی استان چله‌نشینی در داخل حرم امری مقدس می‌باشند و ۴۰ شبانه روز برای تهذیب روح این کار را انجام می‌دهند. در گوشه شمال غربی مسجد جامع دزک دو فضای به هم پیوسته وجود دارد که به فضای چله خانه معروف است. در گوشه شرقی فضای شمالی، یک راهرو کوچک وجود دارد که به فضای کوچکی در عمق ۴ متری منتهی می‌شود. این فضا که مساحتی در حدود ۴ مترمربع دارد و تنها برای یک نفر مناسب است. حتی امروزه در مناسبت‌های مختلف سال (تصویر ۴) افراد برای

مسجد دزک در ۳ کیلومتری شرق شهرستان سراوان در استان سیستان و بلوچستان در جنوب شرقی ایران قرار دارد. (شکل ۱)

شکل ۱: موقعیت مسجد در جنوب شرقی ایران (منبع) Journal of Islamic Architecture

این شهرستان یکی از کهن‌ترین مناطق ایران از پیش از تاریخ تا دوره اسلامی است. مانند این مسجد در استان سیستان و بلوچستان مشاهده نشده است و جغرافیدانان و جهانگردان مسلمان قرون ۳ و ۴ هجری نیز در کتاب‌های خود از آن یاد کرده‌اند و تا قبل از سال ۱۳۰۷ هجری شمسی یعنی قبل از حمله نیروهای دولتی به منطقه تنها مسجد جامع شهرستان سراوان وجود داشته است. مردم از روستاها و بخش‌های این شهرستان پیاده یا سواره یک روز قبل برای خواندن نماز جمعه حرکت می‌کردند تا روز جمعه خود را به مسجد جامع دزک برسانند.

مدل ساخت بنای مسجد مخلوطی از سبک معماری عربی و ساسانی است؛ صحن مرکزی دارد که دور آن را دالانی احاطه کرده است، طاق‌های اطراف صحن از خشت خام ساخته شده است و شباهت به طاق‌های ساسانی دارد، ستون‌ها مدور و ۱.۵ متر قطر دارند و احتمال داده می‌شود بر روی عبادتگاهی پیش از اسلام بنا شده است. این مسجد در یک طبقه بنا گردیده و دارای چله خانه‌ای است که سونیا گفته می‌شود که عارفان و صوفیان به مدت چهل شبانه روز در آنجا به راز و نیاز با خداوند می‌پرداختند و عمق آن به پنج متر می‌رسد. درب چوبی مسجد هنوز در مسجد نگهداری می‌شود.

شیوه معماری مسجد جامع دزک با توجه به بررسی به عمل آمده بر روی پلان و سازه بنای مسجد متأثر از شیوه خراسانی بوده است که یکی از شیوه‌های معماری ایرانی می‌باشد، در این شیوه مساجد به صورت شبستانی یا چهل ستونی ساخته می‌شوند. قوس‌ها به صورت بیضی یا تخم مرغی بوده و مساجد در این عصر بسیار ساده‌اند.

۲-۱- بخش‌های مسجد دزک:

۲-۲-۱- شبستان جنوبی (قبله)

فضای شبستان جنوبی مسجد از سه دهانه و سه ردیف شش ستونی تشکیل شده و دو دهانه شرقی و غربی آن به امتداد شبستان‌های شرقی و غربی مسجد منتهی می‌شود. این فضا حاوی عناصر معماری مانند محراب و منبر در انتهای جهت قبله شبستان است. پوشش شبستان مسطح بوده و تنه درختان خرما و تیرهای اصلی تهیه و نصب شده است. نخل‌ها روی تیرها قرار گرفته و با طناب‌هایی که با لیاف درخت خرما در هم تنیده شده‌اند و حصیری روی آن قرار می‌گیرد که آن نیز از برگ درختان خرما بافته می‌شود و در مرحله آخر یک لایه کاهگلی دارد. حصیر را پوشانده و به عنوان پناهگاهی در برابر آفتاب و باران

که در دو طرف محراب اصلی شبستان جنوبی و شبستان غربی بنا هستند، ملاحظه می‌شوند. همچنین یک ردیف از طاقناهای تزئینی در دیوار سمت قبله در شبستان جنوبی اجرا شده است و قوسی که بر بالای آن‌ها اجرا شده با پیش آوردن خشت به سمت داخل طاقنا حالت کنگره‌ای به خود گرفته و با وجود سادگی‌اش، زیبایی خاصی به بنا داده است.

۳- مسجد جامع فهرج یزد

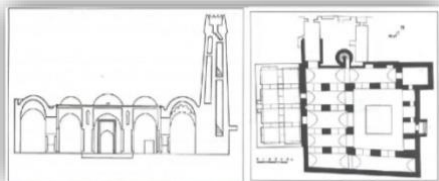
این مسجد در 22 کیلومتری یزد در قریه‌ای به نام فهرج، سر راه قدیم یزد به کرمان است و تک مناره گلی آن از فاصله دور دیده می‌شود. این بنا در بخش قدیمی روستا و در سمت جنوب شرقی فضای مربع شکل کوچکی که به "حسینیه" معروف می‌باشد، قرار گرفته است. (شکل ۷)

شکل ۷: مناره مسجد فهرج (منبع دکتر انیسی)

بنای مسجد فهرج مربوط به قرن اول هجری و مانند مساجد صدر اسلام دارای طراحی بسیار ساده و بی‌پیرایه و جزو نادر مساجدی است که تاکنون در ایران شناخته شده است. سبک و شیوه معماری آن را به شیوه پارتی و خراسانی میدانند. بنا تماماً از خشت خام ساخته شده و پوشش دیوارها کاهگل است. آن را اولین بنایی می‌دانند که به قصد مسجد ساخته شده است، زیرا تا این زمان مساجد اکثراً بناهای تغییر کاربری یافته بوده‌اند، مانند آتشکده‌های زمان ساسانی که با ورود اسلام به ایران، با تغییراتی چند در ساختارشان به مسجد تبدیل شده‌اند؛ اما ظاهراً مسجد فهرج خود بدین منظور ساخته شده است.

طرح اصلی مسجد بسیار ساده است. نمای شبستان در داخل حیاط دربرگیرنده ۳ قوس تیزه دار است که دهانه میانی از دو دهانه مجاورش عریضتر می‌باشد (شکل ۸) مقابل شبستان رواقی با چهار دهانه که با طاقهای گنبدی شکل احاطه شده است قرار دارد. این چهار دهانه با درگاه‌هایی که در حال حاضر مسدود شده به هم راه داشته است و از حیث تعداد و شکل با ضلع رو به رو یعنی ۳ دهانه شبستان متقارن نیستند. به گمان می‌آید که این عدم تقارن غیرطبیعی به علت یک الزام معماری در طراحی مسجد باشد.

شکل ۸: پلان مسجد فهرج و برش بنا (منبع: پیرنیا ۱۳۸۰)

ارتفاع شبستان به عنوان مهمترین بخش مسجد از سایر بخشهای آن بیشتر است. از طرفی حیاط مسجد کاملاً مربع نیست و قسمت‌های شمالی کمی از قسمت جنوبی پهنتر است، در نتیجه برای پوشش این ناحیه عریضتر که بایستی در طراحی ارتفاعش

مدیتیشن و دعا به این فضا رجوع می‌کنند. پوشش این فضاها مانند سایر فضاهای مسجد تخت و تیرپوش است، با این تفاوت که ارتفاع این قسمت از ساختمان کمی بالاتر نسبت به فضاهای دیگر است.

شکل ۴: چله‌خانه (منبع: Journal of Islamic Architecture)

۵-۲-۲-۵- صحن

صحن در مرکز مسجد قرار دارد که اطراف آن شبستان‌هایی ساخته شده است. گویا کف اصلی صحن بسیار پایین‌تر از سطح کف موجود قرار داشته است. پلکانی در ضلع شمالی صحن وجود دارد که دسترسی به سقف بنا را تسهیل می‌کند (شکل ۵).

شکل ۵: نمای صحن مرکزی مسجد (منبع: Journal of Islamic Architecture)

۶-۲-۲-۶- فضاهای دیگر

ورودی مسجد راهرویی طویل به طول 7 متر و عرض تقریبی 2/5 متر است که مستقیماً به شبستان شرقی مسجد متصل است و پیشخوان و در آن سه پله از کف گذرگاه بالاتر است. این بخش در دهه‌های اخیر ساخته شده است. از دیگر فضاهای مربوط به مسجد، سرویس‌های بهداشتی و حمام آن است که به داخل مسجد متصل می‌شود.

۳-۲-۳- عناصر معماری در مسجد جامع دزک

این مسجد دارای فرمی کاملاً ساده و بی‌آلایش است اما مانند سایر مساجد ایران اسلامی عناصر معماری زیبایی از جمله ۲ عدد محراب (در شبستان جنوبی و زمستانی) و منبر (در گوشه غربی محراب شبستان زمستانی) را دارد. (شکل ۶)

شکل ۶: محراب و منبر در شبستان زمستانی (منبع: Journal of Islamic Architecture)

۴-۲-۴- بررسی تزئینات

بنای مسجد جامع دزک کاملاً ساده و بدون آرایش و تزئین خاصی ساخته شده است. اما تزئیناتی نیز شامل تزئینات دندان موشی بالای حاشیه محراب و طاقناهای تزئینی

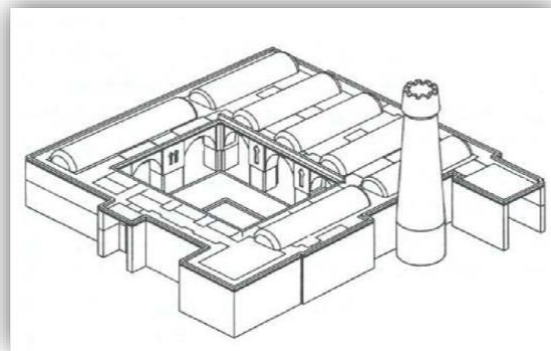
جدول 1: بررسی ساختار مساجد دزک و فهرج (منبع نگارنده)

عنصر معماری	مسجد دزک	مسجد فهرج	توضیحات
سبک	خراسانی	خراسانی	سبک ساخت هر دو مسجد خراسانی می‌باشد.
نما و ظاهر	بی‌پیرایه	تقریباً ساده	هر دو مسجد ساده بوده و تزیینات خاصی ندارند که از مشخصه‌های معماری اسلامی است.
مساحت	۹۰۰ متر مربع	۲۳۰۰ متر مربع	—
زمان ساخت	اوایل اسلام	اوایل اسلام	هر دو مسجد از اولین مساجدی هستند که احداث گردیده‌اند.
قدمت	—	۱۴۰۰ سال	مسجد فهرج کهن‌ترین مسجد ایران نام گرفته است.
نوره	—	ساسانیان	—
همجواری	در مکانی مرتفع و در نزدیکی قنات دزک	حمام قدیمی مولانا	هر دو بنا در کنار دیگر بناهای خدماتی یک مجموعه شهری شاخص را تشکیل داده‌اند.
کاربری اولیه	مسجد	معبر یا کوشکی از زمان ساسانی که پس از ورود اسلام تغییر کاربری داده است.	—
طبقه	یک	یک	—
قوس‌ها	بیزی (بیضی و تخم مرغی)	(بیزی) بیضی و تخم مرغی	از ویژگی‌های سبک خراسانی
محراب	دو عدد	دو عدد	—
مناره	—	دارد	وجود تک مناره شاخص در بنای فهرج
پلان	مربع	حیاط مسجد کاملاً مربع نیست و بخش شمالی اندکی از بخش جنوبی پهن‌تر می‌باشد.	پلان صحن مشابه است.
نماسازی	دو ایوان زیرزمینی	فاقد ایوان و ایوانچه شاخص	مساجد به صورت شبستانی یا چهل ستونی
همسازي با طبیعت	تک درختی داخل حیاط	در وسط حیاط مسجد حوض با باغچه بزرگی قرار دارد که لازم به ذکر است اکنون خالی بوده و مورد استفاده قرار نمی‌گیرد.	همسان سازی بیشتر با طبیعت در مسجد فهرج اما به طور کلی همسان‌سازی کمی مشاهده می‌شود.
گنبد و گلدسته	فاقد گنبد و گلدسته	دارد	مسجد فهرج نیم‌گنبد دارد.

پایین‌تر از شبستان باشد، احداث ۴ دهانه رواق لازم بوده است.

یکی دیگر از خصوصیات جالب این مسجد نقش درگاه‌های ساسانی است که با گچ بر روی دیوار شرقی اجرا شده است. در انتهای شمال راهروی غربی و نیز درگاه‌های حجره‌ها کنگره‌های تزیینی اجرا شده است. ورودی اصلی مسجد فعلاً در کنار مناره است و چندان کهن نیست و گمان می‌رود همزمان با الحاق منار احداث شده باشد و مستقیماً به شبستان باز می‌شود. ولی علاوه بر منار و سر در دو اتاق در قسمت غربی مسجد وجود دارد که معماری آن قدیمی است و با توجه به مصالح آن به نظر می‌آید که همزمان با ساختمان مسجد ساخته شده، پوشش این دو اتاق، تاق ناوی آهنگ است و ویرانه اتاق دیگری در کنار دیوار شمالی (ورودی قدیم مسجد) نیز موجود است. شبستان مسجد ستونهای مستطیل شکلی دارد که در هر گوشه آنها، ستونکهای توکار گرد تزیینی مشاهده می‌گردند. این جزئیات پیشرفته اجرایی، ستونهای مسجد را از ستونهای ساده مسجدهای قرن‌های اول و دوم هجری منحصر می‌کند. محراب گچی مسجد در انتهای دهانه میانی شبستان روی دیوار قبله قرار گرفته است و عرضش ۲.۳۳ متر و ارتفاعش ۳.۲۴ متر می‌باشد.

در سقف شمالی، نیم گنبدهایی که هر کدام از آنها گوشه سازی های بیضی شکل کوچکی دارند، وجود دارد. (شکل ۹) استفاده از تزیینات مختلف در مسجد فهرج نشان‌دهنده این است که سازنده قصد داشته که حدالمقدور اثری شاخص و شکوهمند خلق کند. این تزیینات مخصوصاً گچبری‌ها که پس از لایه‌برداری اندود کاهگل بنا پیدا شدند، اصیل هستند.

شکل ۹: تصویر سه بعدی مسجد (منبع: پیرنیا)

works of Iranian architecture in the early Islamic centuries .

With the arrival of Muslim Arabs in Iran and acceptance of the new religion of Islam, Iranian Muslims started building mosques in this country. These mosques are one of them. The Dezak Mosque has a square plan with a corridor that surrounds the courtyard with round columns and arches with raw clay. The diameter of the columns around the courtyard is 1.5 meters, which is more on the south side. Raw bricks are used to build the building and palm trees are used to cover the roof .

Recent studies show that the Dezak Mosque is the first Islamic-Iranian style in terms of stylistic influences from the Khorasan style. In terms of plan, materials and architectural features, Dezak Mosque is similar to Al-Nabi Mosque in Madinah, and as the oldest mosques in the plateau of Iran, it has been influenced by the Tarikhkhaneh Mosque in Damghan and the Fahraj Mosque. Fahraj Grand Mosque was also called as the oldest mosque in Iran. This dating was later doubted by other western researchers, but unfortunately, this date is cited by domestic researchers as a basis for the investigation of the architecture of this period.

Keywords: Dezak Grand Mosque in Saravan, Fahraj Grand Mosque in Yazd, Islamic architecture.

مراجع و منابع

- [1] محمدی ملایری ، محمد، (1372)، تاریخ و فرهنگ ایران در دوره انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج 1، تهران.
- [2] پیرنیا، محمدکریم، (1349)، مسجد جامع فهرج، مجله باستان شناسی و هنر، ش 5.
- [3] پیرنیا، محمدکریم، (1380)، سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، تهران.
- [4] جعفری، جعفر بن محمد بن حسن، (1338)، تاریخ یزد، (قرن 9 هجری)، به کوشش ایرج افشار، تهران.
- [5] امور پژوهشی میراث فرهنگی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان (مهرماه 1375)، گزارش مسجد جامع روستای دزک سراوان
- [6] N.K. Miri, H. Sarhaddi-Dadian, K. Bahramzadeh, and M. Hashemi-Baghi. Comparison of vulnerability conditions of adobes' structure—the study of historical and restored adobes of Kooh-e Khajeh ancient site (Kohan Dezh castle) in Sistan, Iran." *Materiale și cercetări arheologice*, Vol. 16, no. 1, pp. 267-278 2020.
- [7] J. Davtalaab, A. Heidari, V. Naroei, Identification And Analysis Of The Architectural Spaces And Features Of The Historic Seb Castle In Saravan County, Iran. *Journal of Sistan and Baluchistan Studies*, Vol. 2, no 1, Doi: 10.22034/Jsbs.2022.338703.1023, 2022.
- [8] H.Sarhaddi-Dadian, "Intercultural relationships in South-East of Iran during the late 4th and 3rd Millennium BC: Tepe Keshari as a key site in Baluchestan region." *Studii de Preistorie*, Vol. 18, pp. 147-160, 2021.
- [9] Z. Oveisi, and H. Kavosh. "EVOLUTION PATTERNS IN ARCHITECTURE OF SISTAN,

نتایج

مسجد جامع دزک در سراوان و مسجد جامع فهرج یزد براساس بررسی پلان و ساختارشان، از سبک خراسانی که یکی از شیوه‌های معماری ایرانی است، تأثیر پذیرفته‌اند. کاربرد این سبک در معماری ایرانی از قرن ۱ هجری آغاز شد و تا قرن ۴ ادامه یافته است. تحت تأثیر هنر ساسانی و به ویژه بناهای قوسی مانند ایوان مدائن و طاق کسری بوده است. با استفاده از این روش‌ها، مساجد به صورت حرم یا چهل ستون ساخته می‌شوند. طاق‌ها بیضی شکل و مساجد در این دوره بسیار ساده هستند. از بناهای این دوره می‌توان به این دو مسجد اشاره کرد.

از ویژگی‌های سبک خراسانی می‌توان این موارد را ذکر کرد: آثار این سبک متکی بر قیود و سنن لفظی و صوری است. این صنایع دستی دارای توالی منطقی از معانی و کلمات مقدس باشکوه است که واقعیت را محکم و به شیوه‌ای منظم و قابل قبول ارائه می‌دهد. این سبک از قرن چهارم تا قرن ششم هجری قمری رایج بود و در طول قرون بعدی پایدار بود. استعاره‌های این دوره اغلب حسی و بدون پیچیدگی هستند. با ظهور اسلام، ساخت بناهای مذهبی به ویژه مساجد آغاز شد.

سبک خراسانی اولین سبک معماری اسلامی بوده است زیرا اولین بنا در خراسان ایجاد شده است و به همین دلیل به سبک خراسانی معروف است. این سبک در قرون اول (1 تا 4 هجری قمری) رایج بوده و تحت تأثیر نقشه مساجد عرب با طرح اشکانی در فضایی ساده و بدون تزئینات ساخته شده است. در سبک خراسانی، پلان از نقشه مساجد اعراب پیروی می‌کند و ساخت بناها ایرانی است. جامعه مسلمانان معتقدند که اسلام ساده است.

همینطور بررسی مسجد جامع فهرج نمایانگر است که با وجود استفاده از طرح مرسوم شبستان ستوندار (یا پلان عربی)، مدل ساخت بنا که قسمتی از آن ناشی از تداوم سنت معماری ساسانی و بخش دیگرش ناشی از خلاقیت معمارانه بود خصیصه‌های مشابهی با بنای شاخص دزک دارد. این قرابت حاکی از آن است که معماران این دوره آگاهانه کوشیدند تا با حفظ طرح کلی پلان مسجد، از طریق استفاده مستمر از عناصر معماری پیشین و تکیه بر روشهای مختلف بومی، شناسه مستقلی برای معماری مسجد به وجود آورد که ویژگی اصلی دوره انتقال معماری ایران در قرون اولیه اسلامی است که پس از تلاشی هوشمندانه منجر به پیدایش سبک ایرانی مسجد در دوره سلجوقی شد.

Investigating the structure and similarities between Dezak Grand Mosque in Saravan and Fahraj Grand Mosque in Yazd

Abstract

This article examines the structure and similarities between Dezak Grand Mosque in Saravan and Fahraj Grand Mosque in Yazd. One of the most important research problems was the lack of enough information about Dezak Mosque. Considering that some Islamic geographers had sporadically mentioned an old mosque in the southeast of Iran, no comprehensive field research has been conducted in this field. This research compares Dezak Mosque, the oldest mosque in southeast Iran, with Fahraj Mosque in Yazd, which is one of the valuable

- [14] A. Mohamed, "AESTHETIC IMPACT ASSESSMENT OF THE RESTORED HERITAGE", *Journal of Islamic Architecture*, Vol. 7, no 1, pp. 48-56, 2022. DOI: <https://doi.org/10.18860/jia.v7i1.13079>
- [15] Karim, S., Goodarzarparvari, P., Aref, M. and Bahmani, P., A COMPARATIVE STUDY OF THE GEOMETRIC MOTIFS OF THE ATEEQ MOSQUE (SHIRAZ) AND THE CORDOBA MOSQUE (CORDOBA) WITH A CONTEXTUAL APPROACH. *Journal of Islamic Architecture*, Vol 6, no. 2, pp.93-102, 2020. DOI: <https://doi.org/10.18860/jia.v6i2.10113>
- [16] D.N. Wilber, "The Architecture of Islamic Iran: The Il Khanid Period", Princeton University, 1949.
- [17] M.S. Dehviri, "Saravan Shokooch-e Gozashteh", the Cultural Heritage Organization (Persian), 2009.
- [18] M. Tavassoli, "Construction of the city and architecture in the hot and dry climate of Iran", Tehran: Payam Payvand, 2002.
- [19] S. M. Imamuddin, "Mosque as a Centre of Education in The Early Middle Ages." *Islamic Studies*, Vol. 23, No. 3, 1984, Pp. 159–70.
- EAST OF IRAN." *Journal of Sistan and Baluchistan Studies*, Vol. 1, no. 1, pp. 87-93, 2021. Doi: 10.22034/JSBS.2021.146219
- [10] J. Davtalab, A. Heidari, Z. Sarabandi, " A Study of The Architecture And Urban Planning Of Dahaneh-E Gholaman In Sistan, Iran". *Journal of Sistan and Baluchistan Studies*, Vol. 1, no. 1, pp. 21-30, 2021. Doi: 10.22034/JSBS.2021.146217
- [11] R.M. SEFIDKHANI, and H. SARHADDI-DADIAN, Introducing Newly Documented Rock Art in Mianeh County of the East Azarbaijan Province in North-Western Iran. *Annals of the Náprstek Museum*. Prague: National Museum, Vol. 43, no. 1, pp. 125–138, 2022. Doi: 10.37520/anpm.2022.008
- [12] M.S. Baboldashti, S.M. Tabaeian, and A.S. Dastgerdi, "The Influence of natural ideas in promoting Genius Loci (a case study of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan)". *Journal of Islamic Architecture*, Vol. 5, no 2, pp.53-60. 2018. Doi: <http://dx.doi.org/10.18860/jia.v5i2.4807>
- [13] A.H. Vaziri, P. Goodarzarparvari, and Baniardalan, "COMPARATIVE BODY ANALYSIS OF SHEIKH LOTFOLLAH MOSQUE IN ISFAHAN AND AHMED MOSQUE IN ISTANBUL. *Journal of Islamic Architecture*", Vol. 6, no. 3, pp.132-142, 2021. DOI: <https://doi.org/10.18860/jia.v6i3.10112>